

نقش مایه‌های مفهومی و بصری در اشعار شاعران معاصر و انعکاس آن در پوسترهای دفاع مقدس

علی داوری نیا^۱، فاطمه الهامی^{۲*}

^۱ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات چابهار. davarnia@yahoo.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) استادیار دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی چابهار، elhami@cmu.ir

چکیده

دفاع مقدس که یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی جامعه ایران در سده اخیر است، امروزه تبدیل به یکی نمادهای فرهنگی مهم در جامعه ایران شده است. این مسئله سبب شده است تا شاعران و نویسندگان بخشی از آثار خویش را به آفرینش آثار با مضامین و مفاهیم مربوط دفاع مقدس اختصاص دهند. این رویکرد سبب شکل‌گیری سبک خاصی در آثار این افراد شده است. موتیف درون‌مایه، شخصیت یا الگوی معینی است که به صورت گوناگون در ادبیات و هنر تکرار می‌گردد. شعر دفاع مقدس که با پشتوانهٔ رخداد تاریخی ملت ایران از دههٔ شصت شکل گرفت، منجر به تقویت عناصر هویتی- فرهنگی ما شد. این بن‌مایه‌های فرهنگی پرکاربرد، معرف شعر جنگ با مختصات سبکی خاص خود است که به شناخت اشتراکات اندیشه، فرهنگ، ارزش‌ها و باورهای مردم کمک می‌کند. مسئله‌ای که اینجا مطرح می‌گردد تأثیر این سبک خاص در شعر شاعران دفاع مقدس بر شکل‌گیری و خلق نقش مایه‌های مفهومی و بصری و انعکاس آن در پوسترهای دفاع مقدس و است. این پژوهش با تکیه بر روش توصیفی و تحلیلی و تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش، بیان‌گر آن است که برخی موتیف‌ها در شعر این دوران با تکرار واژگانی، تصویری و موضوعی روبروست؛ بخش موضوعی شامل مفاهیمی چون شهادت‌طلبی، وطن‌دوستی، نبرد حق بر باطل، عشق و... است. بررسی‌ها نشان داد که موتیف‌های ویژهٔ شعر دفاع مقدس کارکرد عاطفی، زیباشناسانه، هدایت‌گری و تأکیدی بر محتوای شعر و احساس مخاطب دارند. شاعران دفاع مقدس با برجسته کردن این‌گونه عناصر در شعر آن دوران، درخشان‌ترین آثار خود را رقم زدند. این مفاهیم، سبب ماندگاری دفاع مقدس در تاریخ ادبیات ایران و جاودانگی آن برای آیندگان است. بنابراین اتخاذ این سبک شعری سبب افزایش نقش مایه‌های مفهومی و بصری در اشعار دفاع مقدس شده است. پوسترهای دفاع مقدس که در راستای بزرگداشت و گسترش فرهنگ دفاع مقدس ساخته می‌شوند، جلوه‌گاه این نقش مایه‌های مفهومی و بصری موجود در اشعار شاعران دفاع مقدس هستند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی انواع موتیف‌ها و عناصر آنها در شعر مقدس.

۲. بررسی درون‌مایه‌ها و عناصر شعر دفاع مقدس در پوسترهای دفاع مقدس

سؤالات پژوهش:

۱. شعر دفاع مقدس از چه عناصری در توصیف ارزش‌ها و باورهای دفاع مقدس بهره می‌برد؟

۲. شعر دفاع مقدس چه بازتابی در پوسترهای دفاع مقدس دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۳۸

دوره ۱۶

صفحه ۱۰۰ الی ۱۲۰

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۲۵

تاریخ داوری: ۱۳۹۸/۱۰/۱۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

شعر معاصر،

دفاع مقدس،

موتیف،

بن‌مایه،

پوسترهای دفاع مقدس.

ارجاع به این مقاله

داوری نیا، علی، الهامی، فاطمه.

(۱۳۹۹). نقش مایه‌های مفهومی و

بصری در اشعار شاعران معاصر و

انعکاس آن در پوسترهای دفاع

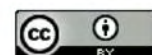
مقدس. هنر/اسلامی-۱۰۰، ۱۶(۳۸)،

۱۲۰.

dx.doi.org/10.22034/IAS

۲۰۱۹، ۲۰۸۹۵۴، ۱۰۲۹/

۱. مقدمه

وقوع هشت سال دفاع مقدس، نه تنها موجب بروز دگرگونی‌های بسیاری در ساختار سیاسی، اجتماعی و ارزش‌های فکری و فرهنگی عامه مردم شد؛ بلکه سبب برانگیختن شور حماسی و عواطف ملی و دینی مردم نیز گردید. این تحولات، ادبیات و به‌ویژه شعر را وارد دوره تازه‌ای از حیات خویش گردانید؛ به گونه‌ای که مملو از مجموعه ارزش‌های هویتی و فرهنگی شد. برخی درون‌مایه‌های خاص با تکرار موضوعی، تصویری یا واژگانی در پس‌زمینه شعر این دوران وجود دارد که آن را منحصر به فرد کرده است. به این دسته از درون‌مایه‌ها موتیف می‌گویند. شناختن موتیف‌ها و بررسی عناصر آن به‌عنوان عناصر پرکاربرد و پرتکرار در یک اثر هنری، به شناخت اشتراکات اندیشه، فرهنگ، ارزش‌ها و باورهای مردم کمک می‌کند. دستیابی به پیشینه فرهنگی، اعتقادی، هویتی و حتی سبکی یک دوره، از طریق شناسایی موتیف‌ها میسر است. شاعرانی چون قیصرامین‌پور، سیدحسن حسینی، طاهره صفارزاده، محمدرضا عبدالملکیان و علیرضا قزوه و دیگر شاعران هم‌نسل آن‌ها از شاعران جریان‌ساز شعر دفاع مقدس هستند. اغلب آن‌ها که با رفتن به جبهه از نزدیک با واقعیت‌ها روبرو شدند و یاران خود را پیش چشم از دست دادند، توانستند به مدد تخیل و عاطفه، مضمون‌ها و تصاویری بدیع را وارد ادبیات کنند. پژوهش پیش‌رو با مطالعه آثار شاعران موردنظر، به بررسی مصادیق مشترک شعر دفاع مقدس پرداخته است تا گوشه‌هایی از زوایای ناشناخته میراث ادبی جامعه ایران را به ادبیات جهانی بشناساند.

آثار پژوهشی متعددی بر ارزش‌ها، پیامدها و تبعات ادبیات دفاع مقدس نوشته شده‌است؛ اما تاکنون پژوهشی بر عناصر پرتکرار (موتیف‌ها) در شعر دفاع مقدس و انعکاس آن در پوستره‌های دفاع مقدس، صورت نگرفته است. از آنجا که ادبیات دفاع مقدس یکی از تأثیرگذارترین و پرکاربردترین آثار هنری در جریان جنگ و پس از آن معرفی شده است، به نظر می‌رسد پرداختن به این موضوع به دلیل ارتقای روحیه خودباوری نسل پس از جنگ ضرورت دارد و می‌تواند گامی هرچند اندک در بارورسازی، یک‌پارچگی و هدفمند کردن مطالعات و پژوهش‌های ملی بردارد. در این زمینه می‌توان به مقالاتی که با موضوع مشابه کار شده است، اشاره کرد؛ مطالعه در این پژوهش‌ها بیشتر بر اساس کلیت موضوع موتیف بوده است: «یادداشتی بر بن‌مایه‌های تصویری در شعر صدای پای آب» کیان دانشور، ۱۳۸۷؛ «مرگ‌اندیشی مهم‌ترین بن‌مایه در شعر فروغ فرخزاد» رضا صادقی شهپر و رحمان مشتاق‌مهر، ۱۳۸۷؛ «موتیف آینه در شعر خاقانی» محمد بهنام‌فر و زهرا دلپذیر، ۱۳۹۲، نشریه شعرپژوهی، ش ۷۲؛ (۱۳۸۸). «موتیف چیست و چگونه شکل می‌گیرد». محمد تقوی و الهام دهقان، فصلنامه نقدادبی، شماره ۸؛ و پژوهش‌های ذیل که محوریت بر موضوع جنگ و دفاع مقدس است: «نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس» محمدرضا سنگری، نشر پالیزان: ۱۳۸۰، «بررسی موضوعات، مضامین و قالب‌های شعر جنگ»، پرنده فیاض‌منش، فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۱؛ «بررسی مضامین عرفانی در شعر دفاع مقدس» عنایت‌الله شریف‌پور و نرگس محمدی، ۱۳۸۸ نشریه ادبیات پایداری، ش ۱، بررسی‌هایی را در زمینه شعر دفاع مقدس انجام داده‌اند اما هیچ‌دام از آثار ذکر شده به انعکاس ای اشعار در پوستره‌های دفاع مقدس اشاره‌ای ندارند. لذا نگارنده بر آن است تا در پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا انجام شده است و مبانی نظری تحقیق با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و منابع اصلی شامل

آثار شاعران مورد نظر در موضوع دفاع مقدس مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است به واکاوی مضامین بصری موجود در اشعار دفاع مقدس و انعکاس آن در پوستره‌های دفاع مقدس بپردازد.

۲. موتیف یا بن‌مایه

موتیف (motif) یا بن‌مایه که هسته اصلی و جوهر هر متنی را تشکیل می‌دهد، جهت‌گیری فکری نویسنده را به نمایش می‌گذارد و اندیشه اصلی و مسلط آن متن را از آغاز تا پایان دربردارد؛ به عبارتی موتیف، «درون‌مایه، شخصیت یا الگوی معینی است که به صورت گوناگون در ادبیات و هنر تکرار می‌گردد. همچنین به عنصر تکراری در یک اثر ادبی گفته می‌شود» (داد، ۱۳۸۳: ۸۵) و در آثار ادبی مترادف با «مسائل اصلی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۸) است که به «محتوا و مضمون» مصطلح شده است (یاحقی، ۱۳۷۵: ۱۸). موتیف معمولاً معنوی است؛ اما می‌تواند زبانی هم باشد؛ یعنی عبارت و لغاتی که در متنی تکرار می‌شوند. این تکرار یا از نوع صور خیال است یا می‌تواند شخصیت باشد (شمیسا، ۱۳۹۴: ۳۶۴). موتیف غالباً بیانگر ذهنیت و حساسیت هنرمند نسبت به یک موضوع یا یک پدیده است؛ به گونه‌ای که این ذهنیت به صورت ملکه ذهنی او درآمده و پیوسته در جریان خلاقیت هنرنمایی می‌کند (حسن‌پورآلاشتی، ۱۳۸۴: ۸۵). بنابراین موتیف یکی از سرفصل‌های مهم در بررسی آثار و سیر اندیشه صاحب اثر، تحلیل سطح محتوایی اثر، دریافت رابطه فرم و محتوا و بررسی کیفیت این رابطه است (تقوی و دهقان، ۱۳۸۸: ۲۰). «هریک از ایده‌های غالب در اثر ادبی که بخشی از مضمون اصلی است و شامل شخصیت یا یک تصویر مکرر یا یک الگوی زبانی است» (کادن، ۱۳۸۰: ۲۴۹)، موتیف می‌گویند. لذا به دو مفهوم اطلاق می‌گردد: یکی برای موضوع مرکزی و دیگری عناصر زبانی یا تصویری تکرارشونده در یک اثر که برجستگی و تمایز ویژه‌ای نسبت به سایر عناصر دارد و مبین تکیه اندیشگی و انعکاس‌دهنده منویات باطنی انسان و اجتماع است (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۳). در هر اثر ادبی، «تکرار از قوی‌ترین عوامل تأثیر است و بهترین وسیله‌ای است که عقیده یا فکری را به کسی القا می‌کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۹۹).

۳. شعر دفاع مقدس

شعر دفاع مقدس به سرده‌هایی گفته می‌شود که درون مایه و موضوع آن‌ها به مسائل هشت سال دفاع مقدس و تبعات، پیامدها و ویژگی‌های آن باز می‌گردد (سنگری، ۱۳۸۰: ۱۵/۳). حماسه «دفاع مقدس» که یکی از رخدادهای تاریخی ملت ایران در دهه شصت بود، از درون فرهنگ و باورهای ژرف ملتی مؤمن با الهام گرفتن از باورهای هویتی و دینی، اقتدا به سیره معصومان به‌ویژه نهضت خونین عاشورا، پایبندی به ارزش‌های پیروزی‌آفرین به‌ویژه عدالت‌خواهی و شهادت‌طلبی شکل گرفت. ابعاد این رویداد تاریخی به حدی گسترده بود که جایگاه خود را در ادبیات باز کرد و منجر به تولید مجموعه آثاری شد که توانست ارزش‌ها، رخدادهای جلوه‌های هشت سال دفاع مقدس و تبعات آن را با زبانی هنرمندانه و ادیبانه بیان کند. در این میان، شعر به‌عنوان رسانه‌ای قدرتمند در حفظ وحدت و تقویت روحیه ملی و نیز دفاع از ارزش‌های انقلابی و دینی نقش مهمی ایفا کرد. با شروع جنگ تحمیلی، ادبیات به ابزار توده‌ای برای انسجام گروه‌های متفاوت اجتماعی تبدیل شد. بدین ترتیب، به منظور انجام امور محوله، ناگزیر با ساده‌ترین شیوه روی آورد. شاعران با طرح اسوه و دعوت این شخصیت‌ها به شعر خود از آن در برای پیشبرد سخن کمک گرفتند. در ادبیات پایداری افخارات، ارزش‌ها و گذشته‌های غرورآفرین پیش از جنگ همیشه تکیه‌گاه شاعران و نویسندگان برای تشویق به پاسداری از ارزش‌ها بودند. بنابراین ادبیات پایداری

ملت‌هایی که ریشه‌های دینی و اعتقادی دارند، با طرح گذشته‌ها، شخصیت‌های افتخارآفرین و اسوه‌های مقاومت و پایداری قرین است. استفاده فراوان از اسوه‌های مذهبی در لایه لای اشعار مختلف دفاع مقدس و همچنین تجلی شاعرانه افکار و اندیشه‌های این گروه در سرودهای دفاع مقدس به خوبی مشهود است (امیری خراسانی و آخسن، ۱۳۹۱: ۳۰).

شعر دفاع مقدس در بحث عناصر واژگانی و مشخصه‌هایی زبانی خصوصیات منحصر بفردی دارد؛ از جمله واژگان مرتبط با مناطق جنگی، ابزارهای جنگی، نموده‌های تاریخی - سیاسی، شخصیت‌ها که در معنای واقعی و تاریخی خود به کار رفته‌اند. گفتمان جنگ و دفاع مقدس در نهایت توانسته است نظام واژگانی متمایزی را به خود اختصاص دهد. این دگرگونی «در نظام‌های حکومتی، باورها و اندیشه‌های تازه‌ای را به میدان می‌آورد که بازتاب ناگزیر آن را در عرصه ادب و هنر نیز خواهیم دید. انقلاب‌ها، ذائقه انسان‌ها و تلقی آنان از جهان، جامعه و خویشتن را تغییر می‌دهد و نویسندگان و شاعران را در رصدگاهی قرار می‌دهد که از آنجا چشم‌اندازهایی تازه و شکوهمند و بدیع را به تماشا می‌ایستد و با زبان احساس با قالب و شکلی نو به سرودن و آفریدن می‌پردازد» (سنگری، ۱۳۸۹: ۱۷۷). شاعران دفاع مقدس، محصول اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی زمانه خویش هستند؛ بنابراین برآمده از اندیشه‌ها و آرمان‌های دینی حاکم در آن دوره‌اند که به آن اعتقاد دارند و در راه این اعتقاد نیز مبارزه می‌کنند. با این تفاسیر باید گفت شعر دفاع مقدس در کلام شاعران آمیزه‌ای از انگاره‌های مذهبی، ملی و مقاومت است.

۴. موتیف در شعر و کارکردهای آن

کارکرد عاطفی موتیف این است که در برخورداری از درونمایه و محتوای شعر احساسات متفاوتی را در مخاطب ایجاد کند. شعر دفاع مقدس، به خاطر خاستگاهش، شعری بسیار عاطفی است. لذا صرف نظر از مفهوم‌گرایی ذاتی آن، غالباً عاطفه در آن بر تخیل و اندیشه غلبه دارد؛ شعر جنگ همواره در پی بیان دردی یا تصویر حادثه‌ای یا ثبت لحظه‌ای از لحظه‌های حماسه و ایثار است. شاعران دفاع مقدس در بروز احساساتی چون عشق، اندوه، حسرت و... بیشتر به عواطف جمعی نظر دارند و در پی ابراز پیام و بیان احساس بر اساس من جمعی از زبان مردم یا گروهی از همعصران خویش‌اند؛ به همین جهت نقش عاطفی اینگونه موتیف‌ها تأثیری بسزا در تفکر جمعی دارد. موتیف‌ها به جز نقشی که در راهنمایی ذهن به کشف درون‌مایه و تقویت ساختار یک اثر دارند، گاه موجب ابهام هنری در اثر می‌شوند (صرفی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۳۷) موتیف‌های تصویری از رهگذر معنای استعاره‌ای و مجازی که ایجاد می‌کنند، علاوه بر زیبایی به نوعی ابهام هنری نیز کمک می‌کنند که این امر به حسن تأثیر مخاطب بر درک محتوا می‌افزاید. اساساً چون بنیاد شعر بر تخیل و صورتهای خیال‌انگیز استوار است و تخیل جز لاینفک شعر محسوب می‌شود، لذا موتیف‌های تصویری، جلوه‌های حماسی و اسطوره‌ها در شعر دفاع مقدس با کارکرد خاص معنایی خود، نقشی زیباشناسانه و ابهامی هنرمندانه ایجاد می‌کنند تا رسالت یک شعر در ایجاد تخیل هنری به کمال برسد؛ هرچند نقش هدایت‌گری این موتیف‌ها را نیز نباید نادیده گرفت.

اینگونه موتیف‌ها نه تنها «موجب بن‌بست متن نمی‌شود بلکه متن از رهگذر آن پنجره‌ها و افق‌های تأویل را به سوی خواننده می‌گشاید» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۷). «نقش هدایتگری موتیف یعنی رسیدن به سطح اندیشگی متن و آگاهی از دیدگاه ویژه شاعر» (تقوی و دهقان، ۱۳۸۸: ۲۳). هدف از کاربرد انواع موتیف‌های مذکور در شعر دفاع مقدس انعکاس مقاومت و پایداری آگاهانه رزمندگان و تسلیم نشدن در مقابل خصم درونی و بیرونی، در سایه‌سار باورهای دینی، فرهنگ ارزشی و هویت ملی است. لذا شاعر دفاع مقدس با التزام به باورهای دینی در موضوع

شهادت و عاشورا و موتیف‌های اندیشه‌ای و فلسفی در موضوع نبرد حق بر باطل و بیداری، همچنین موتیف‌های ملی در موضوع حماسه‌آفرینی و میهن‌پرستی، با تسری کلام بر این مفاهیم و تکرار تعمدی آن به کارکرد هدایتگری آن نظر دارد تا احساس تفکر، خیزش‌های حماسی، روح همبستگی، ایثار، شهادت‌طلبی، روحیه ظلم‌ستیزی، تعهدمداری و بسیاری دیگر از ارزش‌های برخاسته از هویت ملی و دینی را در مخاطب محقق کند و از این طریق عزت دینی، فرهنگی و ملی کشور را تضمین کند. تنوع به کارگیری موتیف‌ها و ارتباط آن با درون‌مایه اصلی، تأثیر کارکرد تاکیدی آن است. تکرار هر موضوعی در شعر موجب تأکید بر محوریت اصلی آن می‌شود. همه موتیف‌های موجود در شعر دفاع مقدس از زبانی، عاطفی، دینی، فلسفی و ملی کارکرد تاکیدی بر محتوای اثر و احساس مخاطب دارند. واژگان و ترکیب‌های تصویرساز پرکاربرد خاص جنگ بر سبک خاص شعر این دوره تأکید دارد و تسری مضامین دینی و ملی آن، به مردم ما تأکید می‌کند که ایمان به باورهای اعتقادی، حب وطن و استقامت و پایداری از عواملی است که سبب شده شعر جنگ، شعری متعهد در خدمت باورهای اعتقادی و ملی و شکوه دفاع مقدس باشد.

۵. موتیف‌ها در اشعار شاعران معاصر و انعکاس آن در پوستره‌های دفاع مقدس

شاعران دفاع مقدس با نگاه حساس و تیزبین خود به پدیده نوظهور جنگ، برای رهایی از ورطه شعارزدگی، بن‌مایه‌های متنوعی را در شعر خود تکرار کردند. غالب این عناصر تکراری به صورت آگاهانه در شعر این دوره شکل گرفته است. همان‌طور که شعر حاصل «گره‌خوردگی عاطفی اندیشه و تخیل است که با زبانی آهنگین شکل گرفته است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۸۶)، عناصر سازنده شعر دفاع مقدس یعنی تخیل، عاطفه، اندیشه و کلمات موزون متأثر از فضای جنگ تعریف خاصی به خود گرفت. اساساً موتیف به عنوان موضوع مرکزی و به معنای «مقوله» در شعر دفاع مقدس به مقوله جنگ اشاره دارد. شاعر به صورت خودآگاه قصد دارد عناصری را در متن شعر تکرار کند تا به اهمیت مقوله جنگ و دفاع از آن بپردازد. «او با این تکرار، نشانه و ردپایی در متن به جا می‌گذارد تا نظر خواننده را به چیزی جلب کند؛ چیزی مهم که اغلب در سطح اندیشه متن حضور دارد» (تقوی و دهقان، ۱۳۸۸: ۱۹). مقوله جنگ فرهنگ و ادبیات خاص خود را طلب می‌کند؛ واژگان، تصاویر، حوادث، اندیشه و فضای خاص خود را دنبال می‌کند. موتیف‌ها و عناصر پرتکرار خاص جنگ در تمامی اجزای شعر این دوره حضور دارند.

۱.۵. موتیف واژگانی

شعر دفاع مقدس که زبان گویای واقعیت‌ها، حماسه‌آفرینی‌ها و از جان‌گذشتگی‌های جوانان پرشور و عاشق در طول جنگ تحمیلی بود، متأثر از زبان، واژگان و اصطلاحاتی که مفهوم جنگ و نبرد داشته؛ در سبک ادبی و شاعرانه؛ بلکه در زبان عادی نیز نفوذ کرده است؛ سخنوران با بهره‌گیری از این اصطلاحات، فضای شعر را با مفهوم دفاع مقدس و جنگ گره زده‌اند: فضای اینگونه از اشعار در فضای جبهه خلاصه می‌شود. لذا زبان شعر این دوره، نیز به طور خاص به جبهه و دفاع ختم می‌شود و بیان‌گر شواهد و رویدادهایی است که شاعر به چشم دیده یا شنیده است:

«می‌خواستیم شعری برای جنگ بگوییم، دیدم نمی‌شود / دیگر قلم، زبان دلم نیست / گفتم: باید زمین گذاشت قلم‌ها را / دیگر سلاح سرد کارساز نیست / باید سلاح تیزتری برداشت / باید برای جنگ / از لوله تفنگ

بخوانم / با واژه فشنگ / می خواستم / شعری برای جنگ بگویم / شعری برای شهر خودم - دزفول - دیدم که لفظ ناخوش موشک را / باید به کار برد... « (امین پور، ۱۳۸۸: ۳۸۲).

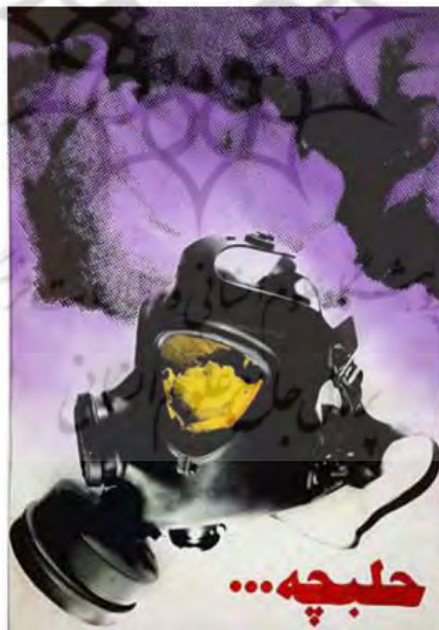
واژه‌ها و ترکیباتی که از روی اندیشه‌ای پویا انتخاب شده و بر رنگ احساسی و عاطفی شعر می‌چربد و رنگ حقیقت به خود می‌گیرد؛ لذا با انتخاب‌های صریح در شعر آمده و انتخاب‌های ضمنی در آن کمتر است:

«سرباز کوچک من / هر چیز در ذهن کوچکش / به جنگ می‌پیوندد / و بازی‌های هر روزهاش / چیزی فراتر از جبهه‌ای کوچک نیست / با بالش‌ها و پشته‌ها سنگر می‌سازد / و بی‌مسلسل کوچکش / از سنگر پای به بیرون نمی‌گذارد / در ذهن کوچکش / نقش‌های مدور قالی / مین‌های دشمن است / همیشه، پا را به احتیاط بر زمین می‌گذارد...» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۷۰).

از ویژگی‌های زبان تصویری شعر دفاع مقدس، تصویرپردازی با ابزار جنگی است؛ مثل شیمیایی، خمپاره، نارنجک، مین و... یا ابزاری که خود علامت و نشانه شدند؛ مثل: چفیه، پلاک و... (۲۳):

«ستاره‌ها / یک یک - سرخ - / سوسو زدند / و با سه شعله / گلوگاه راه شیری شکافت / و آرام آرام / از کارگاه پلکی روشن تراش / سرنوشت مجهول آسمان / آفتابی شد... « (حسینی، ۱۳۸۴: ۱۴).

بنابراین آوردن نام مناطق جنگی یکی از مؤلفه‌های مؤثر در شکل‌گیری موتیف‌های شعری مربوط به دفاع مقدس بود. مطالعه پوستره‌های دفاع مقدس نشان می‌دهد این مسئله در پوسترها نیز منعکس شده است. برای مثال تصویر شماره (۱)، پوستر مربوط به دفاع مقدس است که نام شهر حلبچه عنصر محوری در ایجاد هویت برای آن است.

تصویر ۱: حلبچه، محمد خزایی، ۱۳۷۵.

این پوستر که ترکیبی از موتیف واژگانی و تصویری است با آوردن نام حلبچه در کنار تصاویر کودکان آسیب دیده از حمله شیمیایی و ماسک برای نجات از حملات شیمیایی پوستری روایت‌گر از روزهایی از جنگ در دفاع مقدس است. آوردن تصویر ماسک به عنوان ابزار دفاع در جنگ شیمیایی نیز از نمودهای انعکاس مضامین موتیف شعر دفاع مقدس در پوستر است.

۲,۵. موتیف‌های تصویری

موتیف‌های تصویری شامل واژگان خاصی است که معنای مجازی و استعاری دارند. گاه فراوانی کاربرد بن‌مایه‌هایی چون آزادگی، شهادت، حماسه و مبارزه و ... سبب استفاده‌های زیباشناسانه از این مضامین شد؛ مثل: کاربرد فراوان رنگ‌واژه‌ها؛ گل سرخ و رنگ‌واژه‌های مشتق از آن چون ارغوانی، آتشی، گلی، زرشکی، عنابی، حنایی، عقیقی، یاقوتی و... به دلیل تشبیهات مکرر مورد توجه شعرای دفاع مقدس بوده است. مرگ سرخ، لباس سرخ، پرچم سرخ، زمین سرخ، راه سرخ و... همه و همه واژگانی در تهییج و ترغیب مردم، ارتقای روحیه شهادت‌طلبی، خطرپذیری، توصیف شهدا و... است (عباسیان، ۱۳۹۵: ۷۶). تکرار رنگ سرخ در شعر دفاع مقدس در معنی عشق، شهادت و خون در شعر دفاع مقدس بازتاب گسترده‌ای دارد.

کز معركة سرخ رو برآیی چون تیغ

(عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۱۲۰).

ای مرد سپیدرویی‌ات را شرط است

انتخاب رنگ سرخ یا و نمایی از حرکت به سوی خورشید و آسمان آبی در این پوستر نیز بازتابی از اهمیت انعکاس رنگ‌های در موتیف‌های شعر دفاع مقدس است.

یا نمونه‌ای از غزل سیدحسن حسینی که روح حماسی آن با تکرار رنگ به‌عنوان ردیف، برجسته شده است:

هلا پاسداران آیین سرخ سواران شوریده بر زین سرخ

به شعر دلیری تصاویر سبز به دیوان مردی مضامین سرخ ...

(حسینی، ۱۳۸۶: ۱۷)

تصویر ۲: دفاع مقدس، از مصطفی گودرزی، ۱۳۶۷.

از دیگر رنگ‌واژه‌های پرکاربرد و تصویرساز شعر دفاع مقدس رنگ سبز است. در شعری برای شهدا با تداعی امنیت، زندگی، مقاومت و جاودانگی:

«چه مردان سبزی از آتش گذشتند / چه مردان سبزی در آتش نفس تازه کردند / زمین تشنه / من تشنه / دل‌های با خویش و با هیچ پیوسته، تشنه / چه مردان سبزی به دریا رسیدند... چه مردان سبزی به باغ تماشا رسیدند» (عبدالملکیان، ۱۳۷۴: ۱۵)

شاعر در ابیات بالا می‌کوشد با تکرار ده بار رنگ سبز، عبور مقدس و جاودانه شهدا را برجسته کند تا به مردمی که در زندگی به هیچ‌ها و پوچ‌ها دل بسته‌اند، بفهماند که تشنگی درک حقیقت بر آنها خواهد ماند؛ چراکه آنان که حقیقت را فهمیدند، به دریای وصل و باغ تماشای پروردگارشان رسیدند و حسرت‌ها را برای بازماندگان جا گذاشته‌اند. یا ترکیب «سبز سرخ» که نشانه‌ای از ارزش‌های حاکم بر حال و هوای آن روزهاست و سبز در کنار سرخ، غرور و افتخار، سرفرازی و جاودانگی، امنیت و سرسبزی ناشی از شهادت را تداعی می‌کند:

«ای سبز سرخ / راز تو ناگفته مانده است / آتش گرفته حنجره‌ام از سرودنت...» (همان، ۱۳۶۶: ۱۲۸)

و هم این شعر:

«این سبز سرخ کیست؟ / آن‌گاه / آن یار بی‌قرار / آرام در حضور خدا آسود / هر چند سرخ سرخ به خاک افتاد / اما / این ابتدای سبزی او بود» (امین‌پور، ۱۳۶۳: ۳۳).

عناصر تصویری طبیعت چون بهار، خزان، ابر، دریا، چشمه، طوفان، باران، باغ، کویر، بیابان و... در شعر دفاع مقدس بازتاب ویژه‌ای دارد. این عناصر از جمله لغات پرکاربرد شعر جنگ قلمداد می‌شوند که همه دست‌مایه‌های لفظی جهت انگیزش عاطفی و تصویرسازی شاعرانه هستند:

«و سیب‌های سبز / در باغ‌های رو به باران / به خاک افتادند» (امین‌پور، ۱۳۸۸: ۱۱۳)

از این باغ زنگار زردی زدود / وفاتان به آن عهد دیرین سرخ

(حسینی، ۱۳۸۶: ۱۷)

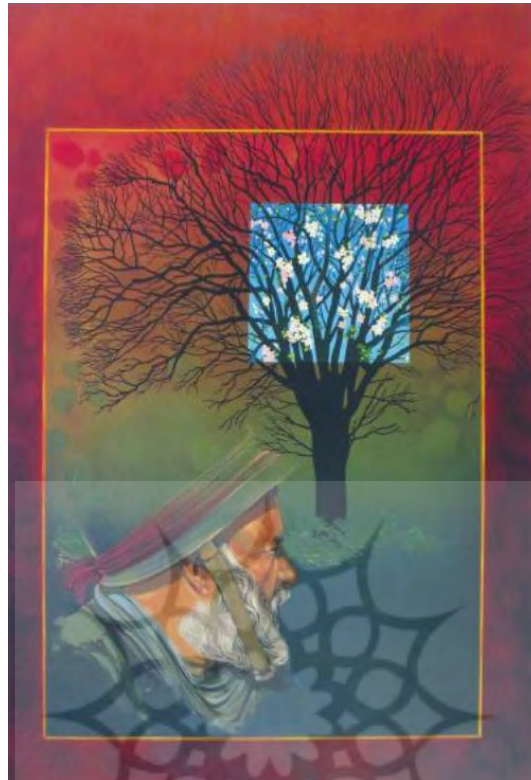
بسامد بالای برخی واژگان چون: لاله، شقایق، آلاله‌های پرپر، شمشاد، سرو، نخل، مرغان مهاجر، کبوتر، پرستو، و... بنابر محتوای شعر دفاع مقدس نماینده و سمبل شهید و شهادت هستند:

این باغ شکوفه است یا پیکر اوست گلبرگ شقایق است یا بستر اوست

این بازی خون و نور در عرصه عشق خورشید نشسته در شفق یا سر اوست

(عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۳۳)

«مرا آشنا کن به گل‌های شرقی / - که این سو شکستند و آن سو شکفتند» (همان: ۱۲۴).

تصویر ۳: میلاد، مصطفی گودرزی، ۱۳۶۷.

انعکاس تصویر شکوفه‌های گل بر درخت و در درون آن، نمایی از حضور امید و شکوفایی را در پوستره‌های دفاع مقدس نشان می‌دهد. ارتباط بین مبارزه و امید در این پوستر کاملاً مشهود است.

۳.۵. موتیف‌های عاطفی

عاطفه در شعر عنصر خاصی است که می‌تواند هم با اندیشه کنار بیاید و هم با تخیل. اگر در شعری عاطفه و تخیل و اندیشه، به تناسب در هم آمیزند، نتیجه‌اش فضایی است مخیل، تأثیرگذار و قابل تأمل و تفکر. شعر دفاع مقدس شعری است عاطفی و مفهوم‌گرا که احساس در آن عنصری غالب است؛ زیرا شاعر قصد دارد ضمن ارسال پیام خود فضای تأثیرگذاری بر مخاطب ایجاد کند؛ فضایی که با موضوعات مشترک و غالباً زاویه‌دیدهای یکسان بتواند احساسی متفاوت را به دیگران القا کند: عشق، غم و اندوه، قدرشناسی، حسرت و... از جمله عناصر عاطفی پرتکرار شعر این دوره است:

۱،۳،۵. عشق به شهادت مقتدر و جاودانه است

در شعر جنگ هرچند با گستره وسیعی از موضوعات و مناسبت‌ها روبه‌رو هستیم؛ اما عشق، نکته‌ای است که در همه آثار، تسری دارد و در هر نوعی می‌توان ردپایی از آن جست. حضور عشق به قدری قدرتمند است که حتی اندوه، غم و فراق شهدا نیز، رنگ و بوی تغزلی به خود می‌گیرد و فضایی نرم و غنایی ایجاد می‌کند:

بزن زخم، این مرهم عاشق است که بی‌زخم مردن غم عاشق است

(حسینی، ۱۳۸۷: ۵۵)

در شعر دفاع مقدس جابه‌جا واژه عشق و مشتقات آن حضور دارد و یا همیشه معشوقی طرف گفتگو است. به گونه‌ای که می‌توان تکرار این واژه را حتی در ردیف موتیف‌های زبانی و یا تصویری نیز مطرح کرد:

«دل روشنی دارم ای عشق / صدایم کن از خلوت خاطرات پرستو / بگو پشت پرواز مرغان عاشق / چه رازی

است؟» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۳۳)

این نگاه استعاری، نگاهی تازه و خاص در شعر جنگ است. شاعر، عشق را به یاری می‌طلبد و با توسل و کنایه در «پرواز مرغان عاشق» تصویری از جنگ و شهادت ارائه می‌دهد.

تصویر ۴: پرواز، محمد خزایی، ۱۳۶۷.

بنابراین باید گفت مفهوم پرواز از عناصر مشترک در موتیف‌های شعر دفاع مقدس و پوسترهایی است که درباره دفاع مقدس طرح شده‌اند.

زوه نیز، به بهانه یادکرد عشق و عاشقان از جاودانگی شهیدان عاشق می‌گوید:

هان! بکوب اما به آن عاشق‌ترین عاشق زنده‌ای، ای زنده‌تر از زندگی در

بگوا!

یادها

(قزوه، ۱۳۶۹: ۱۱)

امین‌پور نیز در مبالغه‌ای زیبا در تعظیم مقام شهیدان آنان را در جایگاه معبود عشق قرار می‌دهد:
جایی دگر برای عبادت نیافت عشق آمد به گرد طایفه ما طواف کرد

(امین‌پور، ۱۳۶۳: ۸۳)

عاشقانه‌سرایی، صرفاً تکرار صریح لفظ عشق نیست؛ بلکه علاوه بر واژگان، لحن گفتار و تصاویر می‌تواند رسانای مفهوم عشق باشد:

خیال دار تو را خصم از چه می‌بافد؟ گلوی شوق که باشد طناب لازم نیست

(همان، ۱۳۸۸: ۳۹۰)

در شعر زیر نیز ذکری از عشق در میان نیست؛ اما محتوای شعر، حاکی از همان رابطه انسانی و نمود یگانگی و هماهنگی است:

«در سرزمین آسمانی جبهه/ کسی به خویش نمی‌اندیشد/ کسی به مرگ و مال نمی‌اندیشد/ و ارتفاع کوه و صخره/ به زیر پای دلیرانی است/ کز ارتفاع عقیده / از ارتفاع ایمان می‌جنگند» (صفرزاده، ۱۳۶۶: ۳۸). شهادت زیباترین وجه زندگی معدودی از افراد بشر است که «خود» را با «خدا» معامله می‌کنند. شهادت نوعی مرگ‌آگاهی است که شیوه مرگ را از یک مرگ عادی ممتاز و متمایز می‌کند. عجیب نیست که در شعر دفاع مقدس از این مفهوم و عناصر مربوط به آن فراوان استفاده شده باشد:

«صدای دعوت «قم» می‌بارد/ و اختیار همین است/ که حق تو را می‌خواند و تو به پا می‌خیزی/ با اشتیاق و شور و شهادت در باران/ آب و گل تن تو/ شکوفه خواهدداد» (صفرزاده، ۱۳۶۵: ۴۱).

روزی خوران سفره عشق‌اند تا ابد ای زندگان خاک، مگویید مرده‌اند

(حسینی، ۱۳۸۶: ۲۰)

«تودر عشق شکفته‌ای/ شکوفا و نامیرا / آنکه می‌افتد/ نمی‌میرد / چراکه تو / هر بار افتادنت را هزار بار برخاسته- ای.» (عبدالملکیان، ۱۳۷۴: ۲۴ - ۲۵)

و این اشتیاق شهادت از زبان مادران شهید، این شیرزانی که گاه پیکر فرزندانشان قهرمان خود را با اشتیاق و خرسندی با دست خویش به دل خاک می‌سپردند، ستودنی است:

«تمام چهارده سالگی‌اش را در کفن پیچیدم / با همان شور شیرین‌گونه که کودکی‌اش را در قن‌داق می‌پیچیدم / مظلوم کوچک من! با پای شوق خود رفته بود و اینک / با شانه‌های شهر بازش آورده بودند» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۸۶)

۵.۳.۳. موتیف‌های باورشناختی و دینی

شعر دفاع مقدس شعری محتوایی، آرمان‌گرا و متکی به آموزه‌های وحیانی و دینی است. شاعران در این‌گونه اشعار با استفاده از مضامین مذهبی و در هم آمیختن فرهنگ عاشورایی با مفهوم شهادت و جانبازی به طرح موضوع پایداری و دفاع پرداخته‌اند. بررسی سوگ‌سروده‌های دفاع مقدس نشان می‌دهد که ایمان راسخ، تجسم عظمت

شهادت و شهید و دشمن‌ستیزی از تعالیم برجسته این نوع شعر است که خود در بردارنده آموزه‌های متعدد اخلاقی و دینی است. از پرتکرارترین موتیف‌های دینی در آثار مورد مطالعه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

شهادت پایان‌بخشیدن به حیات طبیعی و مادی برای دفاع از ارزش‌های والای انسانی و شکستن قفس کالبد مادی و حرکت به سوی مقام والای شهود است؛ بنابراین، شهیدان زیباترین آیه هستی، مظهر اسمای حسناى الهی و مرزوق «عند ربهم» و شمع محفل بشریت‌اند.

واژه شهید و شهادت به طور مستقیم و غیرمستقیم در شعر دفاع مقدس بروز و نمود فراوان دارد. حجم بالای حضور بیانگر این نکته است که ذات جنگ با این مفاهیم گره خورده و شهادت سبب افتخار و مایه فخر است: «مادرم با آوارگان جنگ / در شهری دور / چشم به دروازه انتظار نشانده‌است / در شهری ناشناس / ... برایش نوشتم: / برادرم را دیگر نخواهی دید / مادر، شهادت را باور کن / افتخار را بیاموز.» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۵۴ - ۵۵).

«شهادت در سروده‌های جنگ هم شکوه‌مند و حماسی و عارفانه و جامعه‌ساز است و هم حسرت-آفرین» (سنگری، ۱۳۸۹: ۱۵۴). یکی از برجسته‌ترین درون‌مایه‌های شعر جنگ، همین موضوع است. شاعران با استشمام بوی باروت و دود ناشی از بمباران‌ها، واقعیت جنگ را در عمل آزمودند و مضمون-ها و تصویرهای بکری از واقعیت‌های خشن زندگی به آنها الهام شد. «(یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۵۳).

«در شمع‌خانه چشمانشان هماره / شوق لقاءالله می‌سوزد / و بر لوح بلیغ قامتشان / تا مطلع‌الفجر، انفجار خون و حماسه.» (حسینی، ۱۳۸۶: ب: ۷۰)

مفاخره به مقام شهید و ستایش شهادت، استقامت و پای‌مردی خانواده‌های آنان بخشی از موضوع شعر جنگ را تشکیل می‌دهد. توصیف اوج ایثارگری شهیدان به سبب بذل شیرین‌ترین سرمایه وجود، برای وصول به جاودانگی، توصیف مقام شهید و بیان احساس حسرت و حرمان در برابر شهیدان، به نوعی تجدید بیعت با آنان و پاسداری از خونشان است:

خوشا آنان که جانان می‌شناسند طریق عشق و ایمان می‌شناسند
بسی گفتیم و گفتند از شهیدان شهیدان را شهیدان می‌شناسند
(قزوه، ۱۳۹۳: ۴۱)

شهیدانی که جام عاشقانه شهادت را با شتابی هرچه بیشتر فارغ از هر مصلحت‌اندیشی سر کشیدند: «جام شتاب را / جایی که چشمه‌سار تأمل بود / خالی ز محتوای فکر و تعقل / یک‌باره سر کشیدند.» (صفازاده: ۱۳۸۴: ۴۶)

از آنجا که ذات دفاع مقدس و مقاومت با ایثار و از خودگذشتگی ارتباطی ناگسستنی دارد، می‌توان شهادت را کانونی‌ترین عنصر آن دانست که همه شاعران دفاع مقدس ضمن پرداختن به موضوعات دیگر، در نهایت گریزی شاعرانه و منطقی به آن زده‌اند. هر جا که حرف از شهادت است، عناصر دیگر نیز گرداگرد آن جلوه شاعرانه خود را نشان می‌دهند؛ یعنی در واقع شهادت، فرهنگ کامل و جامعی است که در آن تمام واژگان انسانی و آرمانی و سعادت‌بخش دیده می‌شود و شاعران دفاع مقدس از این پنجره جهان را معنا می‌سازند و بدون آن تعالی و حیات آدمی را ناتمام

می‌دانند؛ همچنان که در جبهه نیز برای درک چنین اندیشه‌ای نوجوانان و جوانان و پیرمردان با شوقی باورنکردنی در پوشیدن این ردای زیبا از دیگران سبقت می‌گرفتند:

ما دشمن آه و آوخ و افسوسیم با شوق لبان مرگ را می‌بوسیم
دریا دریا اگر ز ما بگیرند کم می‌نشویم، از آن که اقیانوسیم
(امین‌پور، ۱۳۸۸: ۴۴۷)

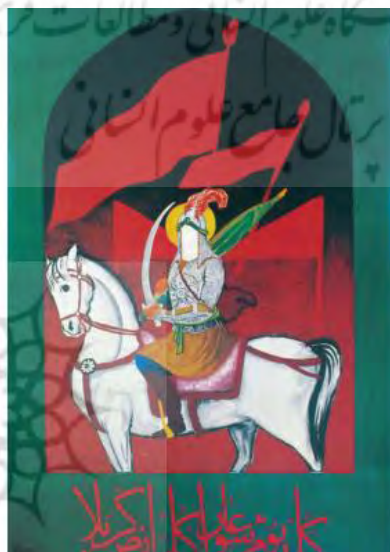
۴،۳،۵. عاشورا سرچشمه آزادگی و کمال‌گرایی

شعر دفاع مقدس، برای آزادی اجتماعی و عدالت‌طلبی و دفاع مشروع، بیش از همه از فرهنگ عاشورا استفاده کرد؛ زیرا عاشورا به عنوان تجربه تاریخی مسلمانان، یکی از سرچشمه‌های آزادی و عدالت‌خواهی محسوب می‌شود. احساسات مشترک در زمان‌های مختلف و مکان‌های متفاوت، موجب نمادپردازی‌های مشابهی شده که گاهی با قداست همراه بوده است. گاهی توجه شاعر به عاشورا، بیشتر از این موضوع نشأت می‌گیرد که او تنها راه نجات ملت را راهی می‌داند که حسین (ع) و یاران او رفتند؛ و این راه، راه حق است:

«راه حسین(ع)، راه اقامه حق است / و این طریق یگانه / یگانه مرهم تاریخ زخم‌های ملت ماست» (صفرزاده، ۱۳۶۵: ۸۰)

عاشورا مکتبی است که انسان‌ها را از جهت جهان‌بینی به اوج و کمال می‌رساند. اگر با دقت به زندگانی شهدای بزرگ نگاه کنیم، بینش عمیق و احساس کمال‌گرایی آنان را متأثر از مکتب عاشورا می‌بینیم؛ پس در چنین مکتبی بالیدن و رشد کردن، انسان را از نظر فکری و روحی تعالی می‌دهد و افق‌های بیشتر و گسترده‌ای را فراروی وی نمایان می‌سازد:

ای پرچم ارغوانی خون حسین بر بام جهان در اهتزازت بینم
(حسینی، ۱۳۸۶: ۱۶۶).

تصویر ۵: کل یوم عاشورا، کاظم چلیپا، ۱۳۶۶.

تصویر شماره (۵)، انعکاس این مضمون دینی است که در شعر شاعران دفاع مقدس نیز بازتاب یافته است. بنابراین این وجه اشتراک می‌تواند حاکی از تأثیرگذاری اشعار دفاع مقدس بر پوسترهایی باشد که در رابطه با دفاع مقدس خلق شده‌اند.

شاعران دفاع مقدس با مراجعه به متن چنین حماسه‌ای ضمن الگوسازی از قهرمانان این عرصه به فرهنگ‌سازی راستین انسانی روی می‌آورند:

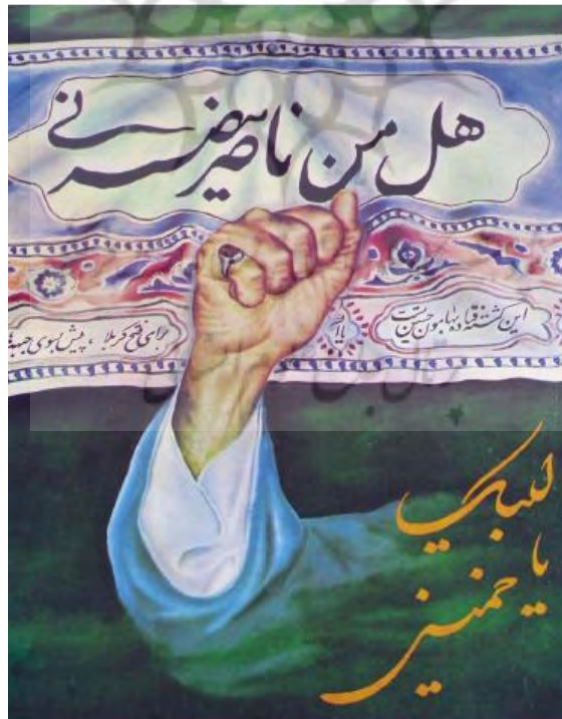
حسین آسا به پایش سر نهادند
(قزوه، ۱۳۹۳: ۱۱۶)

به پای دوست، دست از دست
دادند

این‌گونه است که حوادثی چنین در پس تعهدی انسانی و احساسی شاعرانه در صفحه تاریخ خلق شده و دستمایه حرکت‌ها و جنبش‌های فردی و اجتماعی علیه زشتی‌ها و زورگویی‌ها و ... می‌شود:

در طریق عاشقی روح خدا می‌خواندم
جاودان تاریخ ساز کربلا می‌خواندم
(همان: ۱۳۸۶: ۳۳)

بانگ «هل من ناصر» از کوی جماران می‌رسد
می‌روم آنجا که مشتاقانه با حلقوم خون

تصویر ۶: لَبیک، مجید قادری، ۱۳۶۰.

به نظر می‌رسد تکرار این پیام مذهبی- تاریخی، گونه‌ای رجوع با باورهای مذهبی برای ماهیت‌بخشی به پوستره‌های دفاع مقدس است؛ مسئله‌ای که در شعر دفاع مقدس نیز منعکس شده است.

و اذعان می‌کند خونی که در رگ شهیدان می‌جوشد، متأثر از مکتب عاشورا است:

چون جامه سبز لا به تن می‌پوشد چون جام شراب لا ز حق می‌نوشد
خون در رگ او چنان که می‌در دل خم با یاد شهید کربلا می‌جوشد
(امین‌پور، ۱۳۷۲: ۱۳)

شاعران دفاع مقدس همواره شهیدان جنگ را در متن حماسه عاشورا روایت می‌کنند و این پیوند، مخاطب را وا می‌دارد تا ضمن دقت در کارکردهای استعاره‌ای و نمادین واژه‌ها، متن حماسی دفاع مقدس را به خون شهیدان کربلا آذین‌بندی شده ببیند:

بشتاب برادر دلیرم بشتاب عباس تویی! تازه فراتی دریاب
چون بود شهید عشق در کرب و بلا لب‌تشنه لبیک نه لب‌تشنه آب
(قرزوه، ۱۳۹۳: ۱۱۲)

۴.۴.۵. نبرد حق بر باطل، میراث کهن بشری

مسئله دفاع از کیان نور و غلبه بر اهریمن و ظلمت از دیرباز مورد تأکید بوده است. هم‌زمان با انحصاری شدن قدرت نیروهای شر و خودکامه، حمله به ارزش‌ها و هنجارهای جامعه و تجاوز به مرزهای دیگران با هدف ارعاب و سرکوب، واژه پایداری در ذهن و روح انسان حق‌طلب و آزادی‌خواه شکل گرفت. لذا پایداری ریشه در میراث کهن بشری دارد. در جستجوی علل و ریشه جنگ‌های متعدد ایرانیان آشکار می‌شود که «اندیشه دفاع، وجه غالب این جنگ‌هاست؛ حتی خلق شاهنامه بزرگترین رمان منظوم حماسی بعد از ظهور اسلام، با اندیشه تحذیر نسبت به هجوم اقوام ترک و ترکمان در سرحد شمال شرقی ایران و تهدید سرزمین‌های ایرانی در زمان سامانیان صورت گرفته است» (صفا، ۱۳۵۶: ۴۴).

در باور مردم ما، «صدام» نماد سیاهی و پلیدی بود؛ بنابراین تمام کسانی که در کمال از خودگذشتگی، شهامت و ایمان به جنگ با او برخاستند، دست به نبردی الهی و جهادی مقدس زدند. انگیزه ملت ایران در دفاع از سرزمین خود، در قالب این نظام معناسازی تاریخی (نبرد خیر و شر) و نمادهای فرهنگی حاصل از آن متجلی است. «هیچ انگیزه‌ای همانند «حقانیت» و «مشروعیت»، مردم را به جوش و خروش نمی‌آورد؛ به‌ویژه این‌که نبرد حق بر باطل با مفهوم نبرد همیشگی خوب و بد در ذهن مردم ایران مطابقت می‌یابد» (نقیب‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۶۸). در باور مردم ما، پیروزی خیر بر شر، حتمی است و این باور، مردم را نسبت به آینده امیدوار می‌کند:

ای زده شعله‌ای به شب، بارقه باورتان به پیش تا صبح ظفر! دست خدا یاورتان
(حسینی، ۱۳۸۶: ۱۸)

و این صبح ظفر و فتح مبین اعتقاد قلبی شاعر در رسیدن به راه حق است:
 «ما راه را دنبال می‌کنیم / دنبال این همه تابوت سرخ / بر شانه‌های روشن حق / ما راه را / دنبال می‌کنیم / و
 فتح با ما خواهد بود...» (صفازاده، ۱۳۸۴: ۳۶)

-رسیدن به آینده روشن تنها در سایه‌سار هواداری خداوند برای انسان حاصل می‌شود؛ خداوندی که خیر و شر را
 می‌شناسد و راه درست را به انسان نشان می‌دهد:

«دستی اشاره‌گر به جانب راه / دستی که پرده می‌کشد از بطن ناروا / همواره در نهان / هوای تو را دارد / هوای
 حق و عدالت را دارد / و گام‌های فکر تو را می‌پاید / و از مسیرهای غیر مجاز / مسیر شرک و تعلق / مسیر ظلم
 و تجاوز / مسیر ضعف و زبونی / به دور می‌راند...» (همان، ۱۳۸۶: ۲۲)

اصل ایستادگی و مقاومت در برابر نیروهای متخاصم و متجاوز بر اصل بصیرت و روشنگری هر قوم و گروهی بستگی
 دارد. رزمندگان دفاع مقدس از نوجوان چهارده‌ساله تا پیرمرد هفتاد ساله به این درک و آگاهی رسیده بودند که
 داوطلبانه در میدان جنگ حضور داشتند. شاعر متعهد این موتیف کلی را در سراسر شعر خود تکرار می‌کند و بر
 آن تاکید می‌ورزد:

«آه ای عالم ربانی عشق! / در کتاب ابدی / شرح منظومه بیداری ما را بنویس!» (حسینی، ۱۳۸۴: ۱۵).

تصویر ۷: سنگر عشق، حمید شریفی، ۱۳۶۵.

این تصویر با ترکیب نماز به عنوان باور مذهبی با مسئله مقاومت در کنار سنگر نمود آشکاری از کاربست مفاهیم ملی-مذهبی در اشعار و پوستره‌های دفاع مقدس است. بیداری سبب می‌شود که چشم‌ها باز باشند و عمیق ببینند: «از آن روز / بر چشم‌های قبيله / گریه، مکروه / خفتن، حرام / و دیدن، عمیق دیدن / واجب عینی شد!» (همان: ۷۰)

آزادی‌خواهانی که راهشان روشن و روشنی فردای مردم در گرو رشادت‌های آنهاست، قابل ستایش‌اند: «پا به پای روشنی / بیداد را تا داد خواهیم رفت... روشنی را فتح خواهیم کرد / روشنی دریاست / کودکم بی روشنی دریا نخواهد شد / کودکم بی روشنی / معنا نخواهد شد» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۷۳)

شعار و شیوه زندگی شهیدان بیداری خداگونه است: «شما شهیدان / همیشه بیدارید / صفت او را دارید / نه چرت می‌زند / نه می‌خوابد / بیداری‌اش نگاهبان زمین است / نگاهبان زمان است / ... باید بیدار بود / باید ز خواب هراسید / و آمدن شب را / نادیده گرفت / و این پیام جهاد است / ... سلام بر تو / که بیداری / و آنکه بیدار است، / بر می‌خیزد» (صفازاده، ۱۳۶۵: ۴۶ - ۴۸)

۵.۵.۵. موتیف‌های ملی-میهنی

یکی از رویکردهایی محتوایی شعر دفاع مقدس کاربرد آموزه‌های ملی-میهنی است که برخاسته از عرق ملی و حب وطن است. «شاعران دفاع مقدس با استفاده از اسطوره‌ها و طرح شخصیت‌ها و قهرمانان ملی و دینی سعی داشتند غرور ایرانی را زنده کرده تا با تکیه بر ارزش‌های دینی و ملی، روح دفاع از فرهنگ و هویت ایرانی را بیدار نمایند» (لک، ۱۳۸۴: ۱۳۲-۱۱۱). «اوج حماسه‌سرایی در ادبیات هر ملت زمانی است که ملت‌ها به تجدید حیات ملی خود نیاز و توجه دارند و یادآوری شکوه گذشته، وسیله‌ای برای تقویت روح ملی و ایجاد اتحاد در میان مردم است» (مکارمی‌نیا، ۱۳۸۳: ۱۶) حماسه دفاع مقدس بیانگر دلآوری و شجاعت جاودانه زرمندگان در صحنه‌های نبرد است:

جنگ است بیا که جان‌فشانی بکنیم کاری چو حماسه جاودانی بکنیم
آن‌سان به تن دشمن خود زخم زنیم کز روزن زخم دیده‌بانی بکنیم
(امین‌پور، ۱۳۶۳: ۶۳)

شهیدان همواره به مرگ و بازگشت به سوی حق می‌اندیشیدند. آن‌ها از مرگ هراسی ندارند و بی‌صبرانه لحظه آمدنش را انتظار می‌کشند. وقتی که مرگ باعث عزت و سربلندی می‌شود، کدام انسان آگاه از کنار این مسئله بی‌تفاوت می‌گذرد؟

مترسانیدمان از مرگ، ما پیغمبر مرگیم خدا با ما که دلتنگیم، سرسنگین نخواهد شد
(قزو، ۱۳۸۴: ۳۹)

حماسه تنها با ایمان آفریده می‌شود و جاودان می‌ماند: «حماسه را تانک‌ها و میگ‌ها و فانتوم‌ها نمی‌آفرینند / حماسه را در هیچ کجای تاریخ / اسلحه‌ها نیافریده‌اند / حماسه را تنها، ایمان می‌آفریند / ایمان / ایمان / ایمان» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۶۲).

تصویر ۸: دفاع مقدس، سید حمیدرضا شریفی، ۱۳۷۰.

استقامت و نهراسیدن از رویارویی با دشمن آنهم با دست خالی جلوه دیگری از حماسه دفاع مقدس است: «نمرودیان همیشه به کارند / تا هیمه‌ای به حیطة آتش بیاورند / اما / ما را از آزمایش آتش هراس نیست / ما / بارش همیشه باران کینه را / با چترهای ساده عربانی / احساس کرده‌ایم / ما را بجز برهنگی خود لباس نیست» (امین پور، ۱۳۸۸: ۳۷۴)

مفاخره و ستودن دلآوری رزمندگان یکی دیگر از جلوه‌های حماسی در شعر دفاع مقدس است:

شما ییید از ایل مردان مرد	دلیران عاشق، یلان نبرد
شما موج، دریا، شما رود، کوه	سراپا غرور و سراپا شکوه

(قزوه، ۱۳۸۷: ۲۸۴)

به‌طور کلی شاعران با بهره‌گیری از شعر حماسی در تقویت روح وطن‌دوستی مردم سهم بسزایی ایفا می‌کنند. توجه به این ویژگی از شعر دفاع مقدس سبب ترغیب مردم به دفاع از دین و وطن و روحیه دادن به رزمندگان است. در فرهنگ ما، دفاع از هویت ملی در پوشش اصل دفاع از سرزمین، مقدس شمرده شده و واژه‌های سرزمین و وطن در پیوند با هویت از قداست خاصی برخوردارند و حفظ و جب به جب مملکت جزء عناصر ذاتی امنیت ملی قرار دارد. «هیچ هنرمندی نیست که فرزند زمان خود به شمار نرود. اگر هنرمندی به ظاهر از جامعه عصر خود دور باشد باز باطناً موافق مقتضیات اجتماع خویش به فراخور طبقه یا گروهی از جامعه، هنر می‌آفریند» (آریان پور، ۱۳۸۰: ۱۹۳)؛ پس بی‌سبب نیست که این موتیف با گستردگی و برجستگی خاصی در شعر این مرز و بوم وارد شده است:

تو را دوست داریم ای روح و تن وطن! ای وطن، ای وطن، ای وطن
(قزوه، ۱۳۸۷: ۲۸۲)

شعر دفاع مقدس، ستایش دلاورانی است که با خونشان کلید خانه وطن را از دستبرد روزگار در امان نگه می‌دارد: «برایش نوشتم/کلید خانه زنگ نمی‌زند/کلید خانه هر روز با خون برادرانم/صیقل می‌خورد» (عبدالملکیان، ۱۳۶۶: ۵۵).

تصویر شماره (۸)، با منعکس ساختن رزمنده‌ای مسلح و آماده مبارزه در کنار آیات قرآن، به نوعی مشوق روح مبارزه برای دفاع از دین و کشور است که در نوع خود یادآور ریش‌های عمیق فرهنگی مذهبی در فرهنگ ملی ایران است.

نتیجه‌گیری

شاعران متعهد به دفاع مقدس با عواطف و اندیشه‌های خود جلوه‌های گوناگون جنگ تحمیلی را به رخ کشیدند و از دریچه زبان و پیام، به پیامدها و اتفاقات حین جنگ و یادگارهای عمیق و عظیم پس از جنگ نگریستند. ماحصل این نگاه شاعرانه به پدیده بزرگ جنگ تحمیلی، احساس تفکر، خیزش‌های حماسی، روح همبستگی، ایثار، شهادت‌طلبی، روحیه ظلم‌ستیزی، تعهدمداری و بسیاری دیگر از ارزش‌های برخاسته از هویت ملی ما بود و عجیب نیست که عناصر سازنده این هویت، بن‌مایه‌های شعر دفاع مقدس را تشکیل بدهند. از آنجا که ذات جنگ با مفاهیم خون و شهادت گره خورده و با ایثار و از خودگذشتگی ارتباطی ناگسستنی دارد، می‌توان شهادت را کانونی‌ترین عنصر آن دانست که همه شاعران دفاع مقدس ضمن پرداختن به موضوعات دیگر، در نهایت گریزی شاعرانه و منطقی به آن زده‌اند. لذا موتیف خون و شهادت محوری‌ترین موضوع شعر جنگ است که با موضوعات مفاخره به مقام شهید و ستایش شهادت، استقامت و پای‌مردی خانواده‌های آنان، احساس حسرت و حرمان در برابر شهیدان و دل‌تنگی از فقدان آن‌ها شکل گرفته است. بررسی‌ها نشان داد که موتیف‌های ویژه شعر دفاع مقدس کارکردهای عاطفی، ابهام‌آفرینی و زیباشناسانه، هدایت‌گری و تأکیدی بر محتوای اثر و احساس مخاطب دارند. شعر از نظر زبانی و تصویری تفاوت محسوسی با اشعار پیشین پیدا کرد و محتوای آن عمیق‌تر شد. واژگان، ترکیب‌های تصویرساز و مضامین پرکاربرد خاص جنگ تحول عظیمی در حوزه ادبیات ایجاد کرد که منجر به ایجاد مکتبی به نام ادبیات پایداری شد. ادبیاتی پویا و متعهد که اندیشه و سبک شعر شاعران دفاع مقدس آن را احیا کرد تا علاوه بر اینکه احساس مخاطب را به خیزش وادارد، تعهد و تفکری ناب را در نسل‌های جنگ‌ندیده نیز پرورش دهد. پوستره‌های دفاع مقدس امروزه گونه‌ای از نمادهای انتقال‌دهنده مفاهیم مربوط به دفاع مقدس هستند در رنگ‌های و طرح‌های مختلف ساخته می‌شوند. بررسی مفاهیم موجود در این پوسترها نشان می‌دهد که تحت تأثیر موتیف‌ها یا مفاهیم بصری موجود در اشعار شاعران دفاع مقدس قرار دارند. کاربست رنگ‌های سرخ و سبز در پوسترها که در شعر دفاع مقدس نمود زیادی دارد بازتابی از این واژه‌ها و رنگها رد شعر دفاع مقدس است. کاربست واژه‌های پایداری و اصطلاحات موجود در این اشعار یا ذکر بخشی از این اشعار در پوستر از جلوه‌های انعکاس شعر دفاع مقدس در پوستره‌های دفاع مقدس است.

منابع

- آریان پور، امیرحسین (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی هنر، تهران: گستره.
- امیری خراسانی، احمد، آخسن، قدرت (۱۳۹۱)، «اسوه‌های مذهبی در شعر دفاع مقدس»، نشریه ادبیات پایداری، شماره ۷، صص ۲۹-۵۸.
- امین پور، قیصر (۱۳۷۲)، *آینه‌های ناگهان*، تهران: سراینده.
- (۱۳۷۹) *تنفس صبح*، چاپ سوم، تهران: سروش.
- (۱۳۶۳) *در کوچه آفتاب*، تهران: حوزه هنری.
- (۱۳۸۸) *مجموعه کامل اشعار*، چاپ دوم، تهران: مروارید.
- پورجافی، حسین علی (۱۳۸۴)، *جریان‌های شعری معاصر از کودتای ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۵۷*، تهران: امیرکبیر.
- تقوی، محمد و دهقان، الهام (۱۳۸۸)، «موتیف چییست و چگونه شکل می‌گیرد»، فصلنامه نقد ادبی، شماره ۸، صص ۲۰-۸.
- حسن پور آلاشتی، حسین (۱۳۸۴)، *طرز تازه، سبک‌شناسی غزل سبک هندی*، تهران: سخن.
- (۱۳۸۷) *گزیده اشعار*، تهران: سوره مهر.
- (۱۳۸۴)، *گنجشک و جبرئیل*، تهران: افق.
- (۱۳۶۸)، *نوش‌داروی طرح ژنریک*، تهران: سوره مهر.
- (۱۳۸۶)، *هم‌صدا با حلق اسماعیل*، چاپ سوم، تهران: سوره مهر.
- داد، سیما (۱۳۸۳)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چاپ دوم، تهران: مروارید.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۸۵)، *نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس*، تهران، چ دوم، انتشارات پالیزان.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۸۹)، *ادبیات دفاع مقدس: مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی*، تهران: صریر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰)، *ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت*، تهران: سخن.
- (۱۳۸۶)، *صورخیال در شعر فارسی*، تهران: آگاه.
- (۱۳۹۴)، *نقد ادبی*، تهران: میترا.
- صرفی، محمدرضا؛ مدبری، محمود و علی‌نژاد، ملیحه (۱۳۹۶) *تحلیل و بررسی انواع موتیف و کارکردهای آن در آثار بلقیس سلیمانی، سال ۲۰، ش ۴۱، صص ۲۲۵-۲۴۴.*
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۶)، *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- صفارزاده، طاهره (۱۳۶۵)، *بیعت با بیداری*، شیراز: نوید.
- (۱۳۸۶ الف)، *در پیشواز صلح*، تهران: هنر بیداری.
- (۱۳۶۶)، *دیدار صبح*، شیراز: نوید.
- (۱۳۸۴)، *سفر پنجم*، تهران: پارس کتاب.
- (۱۳۸۶ ب)، *طنین در دلتا*، تهران: هنر بیداری.
- عالی، ابوالفضل (۱۳۶۷)، *ده سال با طراحان گرافیک انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۶۷)*، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

- عباسیان، مطهره (۱۳۹۵)، «نشانه‌شناسی رنگ در شعر دفاع مقدس»، پایان‌نامه دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی چابهار.
- عبدالملکیان، محمدرضا (۱۳۷۴)، *رد پای روشن باران*، تهران: دارینوش.
- (۱۳۶۶)، *ریشه در ابر*، تهران: برگ.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۱)، *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: انتشارات علمی.
- (۱۳۸۷)، «*ابهام از دو معنایی تا چند لایگی معنا*»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ش ۱۶، صص ۱۷-۳۶.
- قزوه، علیرضا (۱۳۶۹)، *از نخلستان تا خیابان*، تهران: همراه.
- (۱۳۸۷)، *سوره انگور*، چاپ دوم، تهران: نشر تکا.
- (۱۳۷۳)، *شبلی و آتش*، قم: موسسه فرهنگی محراب اندیشه.
- (۱۳۹۱)، *صبح بنارس*، تهران: موسسه فرهنگی هنری شهرستان ادب.
- (۱۳۸۴)، *عشق علیه السلام*، تهران: انجمن شاعران ایران، چاپ ۲.
- (۱۳۹۳)، *قطار اندیمشک*، تهران: سوره مهر.
- لک، منوچهر (۱۳۸۴)، «*هویت ملی در شعر دفاع مقدس*»، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲، ص ۱۱۱.
- کادن، جی. ای (۱۳۸۰)، *فرهنگ ادبیات و نقد*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر شادگان.
- مکارمی‌نیا، علی (۱۳۸۳)، *بررسی شعر دفاع مقدس*، تهران: ترفند.
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۸۱)، *نقش فرهنگ ملی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: وزارت خارجه.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۵)، *چون سبوی تشنه*، چاپ سوم، تهران: جامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی